

Przeglądy i komentarze

BADANIA NAD SŁOWIAŃSZCZYZNĄ I EUROPĄ WSCHODNIĄ WE FRANCJI

I. Uwagi wstępne

W badaniach wschodnioeuropejskich we Francji dochodzi do szczególnie zauważalnego zatarcia granicy między studiami zajmującymi się światem słowiańskim a pracami badawczymi obejmującymi zagadnienia Europy Wschodniej, a więc także problematyką państw i społeczeństw niesłowiańskich tego regionu. Nie eksponuje się tu również aspektu politycznego podobnych badań, tzn. nie akcentuje się faktu, że kraje Europy Wschodniej związane są wspólnotą ideowo-polityczną, stanowiąc zwarty kompleks państw o tym samym ustroju społeczno-politycznym, który to fakt w głównej mierze decyduje o obliczu i charakterze takich studiów prowadzonych w innych krajach świata. Obecnie kwestie te dochodzą do głosu we francuskich studiach poświęconych regionowi wschodniej Europy. We francuskich studiach nad Europą Wschodnią silnie akcentowane są prace typu filologicznego, historycznego, socjologicznego, studia z zakresu historii sztuki itd., które z natury swej nie eksponują problematyki politycznej. W taki sposób można także wyjaśnić charakterystyczny dla studiów francuskich brak rozgraniczenia badań slawistycznych od studiów wschodnioeuropejskich. Zjawisko to występuje w szeregu podobnych systemów badawczych funkcjonujących w innych krajach. Dodajmy również, że slawistyka, stanowiąca nadal ważny, jeśli nie główny element „badań wschodnioeuropejskich” ma we Francji stare i liczące się w świecie tradycje i znaczący dorobek naukowy.

Nie można również ignorować faktu, iż od połowy lat siedemdziesiątych francuski system badań nad Słowiańszczyzną i Europą Wschodnią aktywnie uczestniczy w pracach Międzynarodowego Komitetu Badań nad ZSRR i Europą Wschodnią powstałego w 1974 r. na I Międzynarodowym Kongresie Badań nad ZSRR i Europą Wschodnią w Kanadzie, w którego działalności silnie zaznacza się tendencja polityczna, wyrażająca się w akcentach wrogich systemowi europejskich państw socjalistycznych. Stanowi to potwierdzenie coraz częstszego i aktywniejszego angażowania francuskich badaczy Europy Wschodniej i Słowiańszczyzny w działania polityczne.

II. Historyczny rozwój badań Europy Wschodniej

Studia podejmujące problematykę Europy Wschodniej we Francji, realizowane także na uniwersytetach, miały w XIX w. znaczenie marginalne, mimo rozwiniętych stosunkowo szeroko kontaktów kulturalnych między krajami Europy Wschodniej a Francją, a także niezależnie od działań dużej emigracji przebywającej we Francji. Francuska opinia publiczna reagowała silnie na procesy polityczne dokonujące się w krajach wschodnioeuropejskich, czego dobitnym przykładem może być postawa społeczeństwa Francji wobec Polski. Ta pełna życzliwości i sympatii dla naszego kraju atmosfera spowodowała powołanie katedry literatur słowiańskich w

Collège de France i powierzenie jej Adamowi Mickiewiczowi, który pracował tu w latach 1840 - 1844.

Działalność slawistyczna A. Mickiewicza i jej wpływ na nastroje społeczne we Francji stanowi oddzielny rozdział dziejów słowianoznawstwa francuskiego, omówiony i analizowany w wielu rozprawach i studiach poświęconych temu okresowi życia i twórczości naszego poety narodowego¹. Ważnym czynnikiem stymulującym zainteresowania społeczeństwa francuskiego Słowiańszczyzną było również późniejsze zbliżenie francusko-rosyjskie. Po zakończeniu I wojny światowej również aspekty polityczne, a zwłaszcza rola Francji w odrodzeniu i kształtowaniu się państw słowiańskich (Czechosłowacji czy Jugosławii) decydowały o wzroście popularności spraw słowiańskich we Francji. One także wpłynęły na rozwój badań slawistycznych w tym kraju w owych latach². Katedry języka rosyjskiego powołane zostały wówczas w Strasburgu (1919), Dijon (1920), Lyonie (1921), przy czym dodać należy, że katedra w Lille działała już od 1892 r. Coraz większą rolę w życiu naukowym Francji poczęły odgrywać slawiści: Ernest Denis, Paul Boyer, Antoine Meillet, Louis Eisenmann i inni³. Jak już powiedziano, I wojna światowa i jej wyniki, stanowiły istotne impulsy dla rozwoju słowianoznawstwa we Francji. Rozwój ten dokonywał się nie tylko w tradycyjnie dotąd dominującym nurcie filologicznym, ale także w historiografii, naukach prawnych i in. Czołowi francuscy slawiści tego okresu, jak np.: Ernst Denis, upatrywali istotnej przeszkody w rozwoju tej dziedziny badań — w braku niezależnego ośrodka koordynacyjnego i organizacyjnego badań słowianoznawczych, który by jednoczył wszystkich slawistów francuskich i utrzymywał stały kontakt z uczonymi zagranicznymi.

Idea utworzenia takiego ośrodka, z którą wystąpili E. Denis i L. Eisenmann spotkała się z poparciem kręgów rządzących Francji, widzących w takiej placówce instytucję, która miałaby umocnić wpływy francuskie w krajach Europy Środkowej i Południowo-wschodniej. Jednocześnie plany te popierane były przez czechosłowackich działaczy politycznych na emigracji, m.in. T. Masaryka i E. Beneša⁴.

Zgodnie z koncepcją E. Denisa przyszły ośrodek slawistyczny powinien zapewnić szeroki i wszechstronny rozwój dyscyplin filologicznych i historycznych; powinien to być instytut prowadzący kompleksowe badania słowianoznawcze, a także centrum informacji i dokumentacji naukowej oraz placówka rozpowszechniania wiedzy o życiu i kulturze narodów słowiańskich⁵.

Institut d'études slaves działał już w latach 1912 - 1913 na Sorbonie jako placówka dydaktyczna tego uniwersytetu; prowadzono tu zajęcia z zakresu języka i literatury rosyjskiej oraz historii Słowiańszczyzny, w szczególności zaś dziejów Słowian południowo-wschodnich.

Decydującym krokiem ku założeniu ośrodka była pomoc materialna udzielona przez rząd czechosłowacki i jugosłowiański. W marcu 1920 r. zwołane zostało zebranie ogólne Instytutu Studiów Słowiańskich w Paryżu zatwierdzające jego statut. Dekret rządu francuskiego z 14 marca 1922 r. określał status prawny insty-

¹ Por. np. obszerny dział bibliografii pt. *Wykłady lozańskie i paryskie*. W: Adam Mickiewicz. *Zarys bibliograficzny*. Warszawa 1957, ss. 265 - 268.

² J. Bonamour, *Osteuropaforschung in Frankreich*. „Osteuropa” Hft. 6/1982, s. 501.

³ J. L. Walewa, *Instytut sławjanskich issledowanij w Parize*. W: *Sławjanowiedienije i bałkanistika w zarubieżnych stranach*. Moskwa 1983, s. 125.

⁴ A. Fichelle, *Origines et développement de l'Institut d'études slaves (1919 - 1949)*. „Revue des études slaves” t. XXVII, 1951, ss. 91 - 97.

⁵ Jak wyżej, ss. 94 - 96.

tutu jako placówki niezależnej, funkcjonującej pod patronatem Uniwersytetu Paryskiego. a ściślej jego Wydziału Filologicznego, taka formuła gwarantowała warunki efektywnej pracy instytutu: jego samodzielność, niezależność oraz ścisłą więź z uczelnią⁶.

Uroczyste otwarcie *Institut d'études slaves* nastąpiło 17 października 1923 r. w obecności prezydenta Republiki Francuskiej A. Milleranda oraz prezydenta Czechosłowacji T. Masaryka.

Od chwili założenia instytutu aż do dziś jego pracami kieruje dyrekcja w składzie 30 osób, co roku wybieranych przez zebranie ogólne instytutu. Z kolei dyrekcja wylania ze swego grona biuro wykonawcze złożone z przewodniczącego, czterech wiceprzewodniczących, sekretarza generalnego i skarbnika.

Institut d'études slaves jako centralny ośrodek badań słowianoznawczych we Francji nie miał i nie ma nadal etatowych pracowników naukowych. Jego członkami są słaWiści i znawcy problematyki wschodnioeuropejskiej pracujący na uniwersytetach oraz innych wyższych uczelniach i w niektórych ośrodkach naukowo-badawczych działających poza uczelniami.

Od momentu założenia instytutu do wybuchu II wojny światowej zamyka się pierwszy, ważny okres rozwoju tej placówki. Wkrótce po jej utworzeniu dochodzi do głosu tendencja rozszerzająca zakres jej zainteresowań również na niesłowiańskie społeczeństwa Europy Wschodniej pozostające w ścisłych historycznych, politycznych i kulturalnych związkach ze Słowiańszczyzną. Stąd też mimo roli studiów sławistycznych, wschodnioeuropejski kontekst problemów badawczych instytutu w coraz większym stopniu był uwzględniany w jego pracach z lat dwudziestych i trzydziestych. Dodać tu również trzeba, iż był to okres formowania się słowianoznawstwa we Francji jako wyodrębnionej dyscypliny naukowej. Istotnym elementem badań francuskich z lat dwudziestych i trzydziestych było także przewyższanie dominacji prac filologicznych w dziedzinie sławistyki. Ewolucja taka jest typowa dla prawie wszystkich systemów badań słowianoznawczych lub wschodnioeuropejskich ukształtowanych w innych krajach. W wypadku prac francuskich ewolucja od studiów filologicznych ku badaniom nad historią i współczesnością dokonuje się właściwie nadal. Jeśli chodzi o tematykę podejmowanych w latach dwudziestych i trzydziestych przez naukowców francuskich badań, to stwierdzić należy, że była ona różnorodna i wielostronna zarówno co do podejmowanych problemów, jak i ich zakresu geograficznego.

W dziedzinie językoznawstwa np. L. Beaulieux wydał wówczas gramatykę współczesnego języka bułgarskiego, L. Tesnière rozważał problemy geografii lingwistycznej w odniesieniu do języków słowiańskich, A. Meillet pracował nad kwestiami gramatyki porównawczej języków słowiańskich i wydał wraz z H. Willman-Grabowską gramatykę języka polskiego. A. Vaillant zajmował się analizą językoznawczą tekstów starosłowiańskich i historią języka serbochorwackiego. B. Unbegaun specjalizował się w historii literackiego języka starorosyjskiego i serbskiego. M. Vey prowadził badania nad językiem słowackim oraz językami południowosłowiańskimi.

W zakresie prac literaturoznawczych J. Langlade badał literaturę polską okresu Odrodzenia, zwłaszcza zaś twórczość J. Kochanowskiego. A. Mazon pracował nad kwestiami literatury rosyjskiej, A. Martel zajął się zagadnieniami XVIII-wiecznej literatury rosyjskiej oraz problemem związków kulturalnych Polski i Ukrainy Zakarpackiej w XVI - XVII w. G. Dumézil zajmował się bylinami ruskimi i legendami kaukaskimi, M. Ehrhard badała twórczość Żukowskiego i Kantemira.

⁶ Jak wyżej, s. 97.

Interesująco prezentowały się również francuskie studia historii Europy Wschodniej realizowane w tym okresie. L. Eisenmann i A. Tibal wydali interesujące monografie dotyczące dziejów Czechosłowacji. Kwestie historii rosyjskiej myśli społecznej podjęte zostały przez A. Koyré w jego pracach o nurtach filozoficznych i kwestii narodowej w Rosji w początkach XIX w. R. Labry badał działalność A. Hercena, A. Pierre opublikował pierwsze we Francji opracowanie poświęcone zagadnieniom Rosji Radzieckiej. E. Haumont kontynuował swe studia nad historią narodów Jugosławii w XV - XX w. Powstaniu Jugosławii poświęcili swe monografie R. Varnier i A. Mousset.

W dziedzinie historii sztuki narodów słowiańskich pracowali G. Millet, A. Grabar, L. Leo, D. Roche. Geografią Słowiańszczyzny zajmowali się G. Brune, E. de Martonne, P. Defontaine, J. Chataigneau⁷. Od początków swego istnienia Instytut Studiów Słowiańskich w Paryżu wydawał pismo „Revue des études slaves”, które wkrótce stało się jednym z czołowych europejskich periodyków slawistycznych. Instytut ten wydawał w okresie międzywojennym liczne prace slawianoznawcze, które w zależności od ich tematyki i charakteru podzielono na określone serie wydawnicze⁸.

Jak już o tym była mowa, wśród zadań tej placówki wyeksponowano szczególnie popieranie więzi kulturalnych i naukowych Francji z krajami słowiańskimi. Aktywną i różnorodną działalność w tej dziedzinie w latach międzywojennych prowadziły narodowe sekcje Instytutu Studiów Słowiańskich, będące ważną częścią składową jego struktury organizacyjnej.

Wpływy, jakimi Francja cieszyła się w tym okresie w krajach Europy Środkowej i Wschodniej przejawiały się również w funkcjonowaniu w różnych państwach tzw. Instytutów Francuskich, które uznawano za filie *Institut d'études slaves* i które działały pod jego patronatem. Instytuty takie powstały w 1922 r. w Sofii, w 1923 r. w Pradze, w 1924 r. w Warszawie, w 1929 r. w Zagrzebiu i w Belgradzie. Placówki te przyczyniły się do rozpowszechnienia nauki i kultury francuskiej w krajach Europy Wschodniej i Południowo-wschodniej⁹. Funkcjonowanie instytutów francuskich pod patronatem Instytutu Studiów Słowiańskich w Paryżu jest charakterystycznym elementem działalności tej placówki przed II wojną światową, świadczącym o daleko wykraczającej poza program ośrodka naukowo-badawczego formule jego prac. Ten oryginalny i nie spotykany w innych systemach badań nad Europą Wschodnią aspekt działalności *Institut d'études slaves*, oparty na zasadzie wzajemności duchowo-kulturalnej Francji i Słowiańszczyzny, zasługuje na szczególne podkreślenie i pozytywną ocenę.

Mimo wskazanej wyżej różnorodności i rozległości prac badawczych dotyczących Słowiańszczyzny i Europy Wschodniej realizowanych we Francji przed II wojną światową, stwierdzić należy, że rozwój tej dziedziny badań następował powoli i z wieloma utrudnieniami. Liczba naukowców realizujących podobne studia w porównaniu ze specjalistami w zakresie problematyki innych krajów i regionów świata „była znikoma”, prace takie prowadzone były we Francji w rozproszeniu, mimo dążenia Instytutu Studiów Słowiańskich do ich koordynowania. Lecz jednocześnie w latach trzydziestych wykształciła się młoda kadra slawistów francuskich,

⁷ Zestaw sporządzony na podstawie wykazów bibliograficznych w „Revue des études slaves”; por. również J. L. Walewa, *op. cit.*, ss. 129 - 130.

⁸ A. Fichelle, *op. cit.*, s. 100.

⁹ Jak wyżej, s. 99 oraz J. L. Walewa, *op. cit.*, ss. 132 - 133.

która podjęła trudne zadanie realizacji badań słowianoznawczych w okresie II wojny światowej, a także odpowiedzialną i niełatwą rolę organizatora studiów slawistycznych i wschodnioeuropejskich we Francji po wojnie.

* * *

W czasie II wojny światowej prace te nie zostały we Francji zawieszono, lecz uległy wielkiemu ograniczeniu, działał także *Institut d'études slaves*, mimo strat osobowych i trudności wielorakiej natury. Pracowała biblioteka instytutu, prowadzono tu także wykłady języków słowiańskich a szczególne znaczenie miał fakt, że nie przerwano tu działalności edytorskiej. Pod redakcją A. Mazona i A. Vaillanta wydano trzy tomy „*Revue des études slaves*”, opublikowano również szereg monografii naukowych¹⁰.

II wojna światowa i jej wyniki były punktem zwrotnym w studiach nad Słowiańszczyzną i Europą Wschodnią we Francji, podobnie jak w innych krajach Zachodu. Burzliwy wzrost zainteresowania Związkiem Radzieckim i językiem rosyjskim będący następstwem rosnącego znaczenia międzynarodowego ZSRR spowodował np. wprowadzenie od przełomu lat czterdziestych i pięćdziesiątych nauki języka rosyjskiego do programu francuskich uczelni wyższych oraz niektórych liceów Francji. W związku z tym studia rusycystyczne nabrały nowego znaczenia; celem ich było teraz przygotowanie kadr wykładowców języka rosyjskiego oraz znawców szeroko pojętej problematyki ZSRR¹¹. Poza Paryżem katedry slawistyki podjęły działalność po wojnie na uniwersytetach w Strasburgu, Lyonie, Lille, Bordeaux, Dijon, Rennes¹².

Innym znaczącym elementem powojennego rozwoju badań nad Europą Wschodnią we Francji stało się poszerzenie kręgu podejmowanych zagadnień i wyjście poza ramy słowianoznawstwa z jednej strony oraz poza zakres studiów filologicznych z drugiej. Coraz częściej stosuje się teraz do tych prac pojęcie „badań nad Europą Wschodnią” a nie „studiów słowiańskich”, mimo iż badania słowianoznawcze zajmują nadal pozycję uprzywilejowaną w ogólnym kształcie tych prac badawczych¹³.

Dawni członkowie *Institut d'études slaves*, lecz także młodzi naukowcy podjęli działalność naukową obejmującą problemy językoznawstwa, literaturoznawstwa, historii, historii sztuki, kwestie społeczno-prawne i gospodarcze z wyraźną przy tym preferencją zagadnień rosyjskich i radzieckich.

Prace te realizowane były jednak nadal jako inicjatywy indywidualne, nieskoordynowane według konsekwentnego i perspektywicznego planu. Po wojnie odnowiono w krótkim czasie kontakty zagraniczne badaczy francuskich, wznowiono tradycję zapraszania specjalistów zagranicznych do prowadzenia wykładów i kursów różnego typu we Francji. Z kolei uczeni francuscy zyskali możliwość odbywania staży naukowych i podróży studyjnych do różnych krajów, w tym głównie do państw Europy Wschodniej. Szczególne znaczenie w tym względzie miało zacieśnienie związków kulturalnych i naukowych Francji ze Związkiem Radzieckim, ułat-

¹⁰ J. Train, *L'activité de l'Institut d'études slaves. Bilan de dix années 1939-1949*. „*Annales de l'Université de Paris*” nr 4/1949, s. 528 oraz J. L. Walewa, *op. cit.*, s. 135.

¹¹ J. Bonamour, *op. cit.*, ss. 501-502.

¹² A. Vaillant, *Rapport sur les études slaves en France de 1944 à 1954*. W: *Beogradski Medunarodni Slavistički Sastanak*. Beograd 1957, ss. 393-394.

¹³ J. Bonamour, *op. cit.*, s. 502.

wiające rozwój francuskich studiów rusycystycznych¹⁴. W okresie powojennym rozszerzyła się również współpraca naukowa słowianoznawców francuskich z akademiami nauk państw. Europy Wschodniej i różnymi placówkami badawczymi tych akademii, co przejawiało się m.in. w publikowaniu przez nie prac uczonych francuskich.

III. Niektóre aspekty współczesnego rozwoju badań wschodnioeuropejskich

Wskazane wyżej tendencje zarysowujące się w powojennym rozwoju badań słowianoznawczych i wschodnioeuropejskich we Francji stymulują także współczesne trendy rozwojowe tych studiów. Odnosi się to zarówno do podejmowanej problematyki badawczej, stosowanej tu metodologii badań, jak i zakresu merytorycznego i geograficznego realizowanych prac oraz do ich struktury organizacyjnej.

W ciągu lat pięćdziesiątych i sześćdziesiątych działalność dydaktyczna w tym kręgu problemowym rozwijała się na uniwersytetach francuskich w stopniu „dotychczas nieznanym”, a spektakularna, choć bardzo zróżnicowana zależnie od kierunku prac rozbudowa tych studiów oceniana była przez niektórych autorów francuskich jako wręcz „niekontrolowana”¹⁵. Niewspółmiernie do znaczenia owych prac i ich roli w życiu naukowym i akademickim Francji, nie znajdują one jednak należytego poparcia finansowego i organizacyjnego ze strony państwa i innych kompetentnych instytucji społecznych i prywatnych.

Szczególny rozmach widoczny w zakresie dydaktyki obejmującej problemy Słowiańszczyzny czy Europy Wschodniej, w mniejszym stopniu jest zauważalny w sferze badań poświęconych tym zagadnieniom. Świadectwem tego jest m.in. poważny w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych wzrost liczby studentów tego kierunku, choć w latach osiemdziesiątych notuje się zmniejszenie tej liczby, co wskazywać może na „pierwsze oznaki recesji” popularności studiów wschodnioeuropejskich na uczelniach francuskich. Daje się również zauważyć rodzaj stagnacji kadry wykładowczej, co — według autorów piszących o tym — jest „zjawiskiem niepokojącym zwłaszcza w odniesieniu do kierunku studiów świeżo ukształtowanego”¹⁶.

W powojennym okresie rozwoju studiów słowianoznawczych czy wschodnioeuropejskich we Francji daje się zaznaczyć wyraźne ich zdominowanie przez rusycystykę. Jednocześnie jednak widoczną stała się rozbudowa studiów nad problematyką innych społeczeństw słowiańskich — polskiego w Strasburgu, Lille, Bordeaux, Nancy i Aix-en-Provence, czeskiego w Strasburgu, serbochorwackiego w Bordeaux. Powstały liczne nowe lektoraty języków słowiańskich, co odpowiadało przede wszystkim postulatam studentów slawistyki pragnących poznać poza językiem rosyjskim także inne języki słowiańskie¹⁷.

Niemniej w dywagacjach autorów francuskich na ten temat podkreśla się, że rozwój ten był mimo wszystko słabszy niż po I wojnie światowej a także, że nie przyczynił się on istotnie do wykształcenia młodej kadry słowianoznawców-wykładowców uniwersyteckich. Ciągłe również utrzymuje się przewaga działalności dydaktycznej nad badaniami naukowymi podejmującymi problematykę wschodnioeuropejską. Dodatkowym elementem negatywnym, jest — według owych opinii —

¹⁴ R. Triomphe, *Le problème des échanges entre les slavissants français et les pays slaves*. W: *Beogradski...*, Beograd 1937, ss. 399 - 404.

¹⁵ J. Bonamour, *op. cit.*, ss. 501 - 502.

¹⁶ Jak wyżej.

¹⁷ A. Vaillant, *op. cit.*, ss. 393 - 394.

rozwój dziedzin „preferowanych przez tradycyjną strukturę uniwersytetów” francuskich, tzn. literaturoznawstwa i językoznawstwa ze szkodą dla studiów historycznych, kulturoznawczych i in. Charakterystycznym zjawiskiem jest nadal fakt, iż największa ich koncentracja występuje ciągle w regionie Paryża¹⁸.

W tym miejscu należy zwrócić uwagę na to, że badania nad gospodarką, społeczeństwem, kulturą krajów Europy Wschodniej podjęte zostały we Francji także przez placówki pozauniwersyteckie, związane np. z *École des Hautes Etudes* czy *Centre national de la Recherche Scientifique*. Zadaniem tych ośrodków jest, obok realizacji własnych programów badawczych, inicjowanie studiów w innych dziedzinach oraz uzupełnianie badań prowadzonych na uniwersytetach, które — na skutek specyficznej struktury uczelni francuskich, preferującej dydaktykę — rozwijają się z trudem. O ile prace literaturoznawcze i językoznawcze skoncentrowane są w większości na uniwersytetach, o tyle studia nad historią, społeczeństwem, gospodarką i kulturą realizowane są w różnych ośrodkach badawczych działających poza siecią wyższych uczelni. Ośrodki te, mimo formalnej zależności od Ministerstwa Szkolnictwa Wyższego, są niezależne i samodzielne co do struktury organizacyjnej, sposobu finansowania i działalności merytorycznej¹⁹. Ten aspekt organizacji i funkcjonowania francuskich ośrodków badań nad Europą Wschodnią wyjaśnia rozproszenie i izolację prac badawczych tego typu. Pozauniwersyteckie placówki podlegają z reguły instytucjom, które w małym stopniu zainteresowane są badaniami owej problematyki, traktowanej jako „wąska specjalizacja”, koncentrując się na ogólnych analizach historii światowej, prawa, ekonomii porównawczej, zagadnień społecznych czy kultury. Ten element ich działalności decyduje również o ograniczonych możliwościach finansowych i ubóstwie środków przeznaczonych na badania Europy Wschodniej. Wszystko to wpływa istotnie na fakt, iż we Francji „nie może być realizowany żaden szerszej zakrojony program badawczy dotyczący krajów Europy Wschodniej, także przez wielkie państwowe instytucje naukowe jak *Centre national de la Recherche Scientifique. Direction Générale de la Recherche scientifique et technique*”²⁰.

Krytykowanym przez autorów francuskich za brak koncepcji działania i niemożność ukształtowania określonych form współpracy czynnikiem działalności placówek badań wschodnioeuropejskich jest ich współdziałanie z odpowiednimi resortami rządowymi. Kwestia ta, tak ważna dla funkcjonowania podobnych systemów badawczych w innych krajach, we Francji wydaje się być zaniedbana pod każdym względem. Według opinii publicystów francuskich badania Europy Wschodniej nie stanowią tu wyjątku we francuskim życiu naukowym i akademickim, ponieważ „centralizm administracyjny nie pozwala na to, aby długofalowa działalność badawcza i dydaktyczna zsynchronizowana była z poczynaniami urzędów i agend rządowych zainteresowanych dokonaniem określonych dyscyplin naukowych”²¹.

Istotną kwestią metodologiczną aktualnie prowadzonych we Francji badań nad problematyką Europy Wschodniej jest konieczność rozszerzenia studiów interdyscyplinarnych. Różnorodne kierunki specjalistyczne ze względu na ich odmienne tradycje i dorobek nie są skłonne do włączania się do wspólnych inicjatyw badawczych dotyczących konkretnych zagadnień wymagających kompleksowej analizy i bardzo rzadko występują z kolektywnymi przedsięwzięciami naukowymi. Zjawi-

¹⁸ J. Bonamour, *op. cit.*, s. 502.

¹⁹ Jak wyżej.

²⁰ Jak wyżej, s. 503.

²¹ Jak wyżej.

sko to występuje nie tylko w nauce francuskiej, jest ono dyskutowane szeroko a także spotyka się z ostrą krytyką teoretyków i metodologów w innych krajach, przy czym zwłaszcza w Stanach Zjednoczonych i w Japonii jest ono przedmiotem zaciętej polemiki. Zdaniem autorów francuskich, we Francji problem ten „powinien być szczególnie mocno podkreślony” w związku z ograniczoną liczbą specjalistów i wypływającą stąd koniecznością współdziałania międzydyscyplinarnego nad realizacją większych zamierzeń badawczych.

Badacze specjalizujący się w problematyce Europy Wschodniej są w istocie małą grupą wśród naukowców francuskich. I tak istnieje tylko jedna placówka uniwersytecka uprawiająca studia regionalne i to zarówno w zakresie prac dydaktycznych, jak i badawczych — mianowicie na Uniwersytecie Paryskim (*Sorbona*), podczas gdy na 17 innych uniwersytetach francuskich działające tam placówki realizują wąską, wyspecjalizowaną formułę studiów²². Niemniej jednak badania wschodnioeuropejskie stanęły obecnie przed ważnym zadaniem: powstała konieczność stworzenia kompleksowego systemu badań nad współczesnymi społeczeństwami Europy Wschodniej, podobnie jak nad społeczeństwami innych regionów świata, związana z postulatem wszechstronnego studium współczesnego świata i jego aktualnych problemów. W odniesieniu do prac nad zagadnieniami Europy Wschodniej szczególnie wyraźnie występuje tu wymóg stworzenia interdyscyplinarnej koncepcji metodologicznej i multidyscyplinarnej struktury organizacyjnej tych badań.

Wszystkie te postulaty wiążą się ściśle z coraz większą społeczną i polityczną rolą studiów nad Europą Wschodnią, będącą z kolei następstwem aktualnego rozwoju stosunków między Wschodem i Zachodem oraz wielorakimi aspektami sytuacji międzynarodowej. Rozszerzanie stosunków gospodarczych z krajami socjalistycznymi wpływa na rozwój badań ekonomicznych krajów wschodnioeuropejskich. Rozbudowa relacji kulturalnych i program wymiany kulturalno-artystycznej z tymi państwami oddziałuje na społeczne zainteresowanie życiem duchowym i sztuką społeczeństw tego regionu. W takiej sytuacji szczególną rolę mogą odegrać poszerzone o elementy analizy interdyscyplinarnej studia filologiczne — tradycyjnie najstarsza i najbogatsza dziedzina badań wschodnioeuropejskich we Francji.

Ponownie rozbudzone w tym kraju zainteresowanie socjalistycznymi krajami Europy Wschodniej, związane z układem międzynarodowych stosunków politycznych i gospodarczych, przyczynia się do spektakularnego rozwoju działalności popularyzatorskiej w zakresie wiedzy o tym regionie we wszystkich dziedzinach (polityka, ekonomia, społeczeństwo, kultura, sztuka, literatura, języki). Jak to określili jeden z autorów francuskich piszących o tych sprawach, rozwój ten nabrał tempa i rozmachu „w stopniu, który porównać można tylko do okresu po Rewolucji Październikowej”²³.

Zapotrzebowanie społeczne na wyniki badań wschodnioeuropejskich we Francji wyraźnie rośnie. Wzrasta ono w środowiskach administracji państwowej i kręgach rządowych poszukujących w nich źródła informacji i argumentacji dla swych koncepcji politycznych. Należy tu dodać, że inaczej niż w niektórych państwach, we Francji nie funkcjonuje żaden mechanizm przekazywania takich informacji czy materiałów dokumentacyjnych kręgom rządowym, żadna placówka czy instytucja stanowiąca ogniwo łączące czy pośredniczące między środowiskiem badaczy Europy Wschodniej a resortami rządowymi²⁴.

²² Jak wyżej, ss. 503 - 504.

²³ Jak wyżej, s. 504.

²⁴ Por. np. T. S. Wróblewski, *Zaplecze naukowe programu polityki wschodniej. W: Republika Federalna Niemiec w dobie rządów koalicji socjaldemokratyczno-liberalnej*

Zapotrzebowanie ze strony różnych wydawnictw na opracowania poświęcone sprawom Europy Wschodniej, zwłaszcza zaś na studia historyczne, wpływa odpowiednio na rozwój podobnych publikacji. Dokonuje się w ten sposób przełamanie tradycyjnej izolacji studiów uniwersyteckich, a zainteresowanie środków masowego przekazu sprawami badań nad problematyką wschodnioeuropejską we Francji zmniejsza dystans dzielący społeczeństwo od tych kwestii, w tym także kręgów administracji państwowej i rządu, które nie mogą już obecnie ignorować roli społecznej tych prac oraz możliwości ich wykorzystania w praktyce politycznej²⁵.

Ogólnie rzecz biorąc, aktualna sytuacja francuskich badań wschodnioeuropejskich nie jest wolna od paradoksów. Oparte na długiej i bogatej tradycji studia, zwłaszcza słowianoznawcze, dopiero w ostatnich latach rozwijają się spektakularnie. Według opinii publicystów francuskich dalszy ich rozwój powinien być stymulowany przez czynniki społeczno-polityczne oraz przez „koniunkturę gospodarczą”, tzn. przez całokształt stosunków politycznych i ekonomicznych na świecie, a zwłaszcza przez relacje między Wschodem i Zachodem. Konieczność odpowiednio dużej pomocy finansowej dla tych badań jest najbardziej „palącą sprawą” współczesnego ich rozwoju — podkreślają ci autorzy, bowiem zaniedbania w tej kwestii są jednoznacznym potwierdzeniem sprzeczności tu panujących. Według owych opinii sprawom finansowym i zagadnieniom organizacyjnym studiów wschodnioeuropejskich powinno się obecnie poświęcić we Francji o wiele więcej uwagi niż poprzednio, a także przypisać im znaczenie zasadnicze wobec ich coraz większej roli społecznej i politycznej, a także funkcji jaką spełnić one mogą w działaniach politycznych Francji.

IV. Rola i znaczenie Institut National d'Etudes Slaves

Z powyższych uwag wynika jednoznaczny wniosek, że badania Europy Wschodniej we Francji nie potrafiły wytworzyć w ciągu swych dziejów żadnego ośrodka, który powołany byłby wyłącznie do koordynowania tych prac badawczych w skali całego państwa. Jedyną placówką, której aktywność obejmuje również tego typu działania, a także która reprezentuje interdyscyplinarny model pracy badawczej był i jest nadal Instytut Studiów Słowiańskich w Paryżu. Jako centralny ośrodek francuskich badań wschodnioeuropejskich przeszedł on w ciągu 60 lat swej działalności znamiennej ewolucję. Jest on obecnie nie tylko największą instytucją studiów tego typu we Francji; wkraczając na arenę międzynarodową, jako jeden z filarów *International Committee for Soviet and East European Studies (ICSEES)* od 1974 r. odgrywa on coraz większą rolę w międzynarodowych strukturach „badań wschodnich”²⁶.

Jak już była o tym mowa, instytut ten koncentruje się głównie na pracach badawczych, lecz uprawia także szeroko zakrojoną akcję popularyzatorską, i publicystyczną. Jedną z jego ważnych funkcji jest inicjowanie i opracowywanie programów badawczych dla francuskich badaczy Europy Wschodniej, a także dostarczanie im różnego typu informacji i materiałów dokumentacyjnych. Kontynuuje on rozwinięte już przed II wojną światową kontakty międzynarodowe, które nabrały nowego znaczenia od momentu przekształcenia go w 1975 r. w placówkę

(1969 - 1982). Poznań (1985, ss. 422 - 437 oraz tenże, *Amerykańskie badania Europy Wschodniej i Związku Radzieckiego*, „Przegląd Zachodni” nr 5 - 6/1985, ss. 55 - 82.

²⁵ J. Bonamour, op. cit., s. 504.

²⁶ Por. T. S. Wróblewski, *Integracja systemów badań Europy Wschodniej w Stanach Zjednoczonych, Kanadzie i Wielkiej Brytanii*, „Przegląd Zachodni” nr 3/1975, ss. 117 - 125.

państwową. Wiązało się to ze zmianą nazwy na *Institut National d'Etudes Slaves*; w tym czasie również wszedł on do ICSEES jako jedna z ważniejszych instytucji współpracujących z tym komitetem. Mimo tych funkcji instytut nie ma w istocie większego wpływu na realizację badań różnego typu, nie pełni on również roli ich koordynatora, choć czyni wiele wysiłków w tym kierunku. Nie dysponuje środkami finansowymi przeznaczonymi na koordynację prac badawczych w skali całego kraju. Jedną z istotnych ról INES jest reprezentowanie francuskich studiów wschodnioeuropejskich wobec zagranicznych systemów podobnych prac badawczych i wobec władz państwowych oraz resortów rządowych, zainteresowanych tymi badaniami²⁷.

Likwidacja sekcji narodowych po II wojnie światowej, związanych w różny sposób z krajami słowiańskimi wpłynęła na zmiany w pracy kierownictwa instytutu i ogólnej jego działalności, ograniczając jego związki ze Słowiańszczyzną oraz ze środowiskami Słowian przebywających we Francji²⁸. Odnowione po wojnie kontakty instytutu z naukowcami różnych krajów zaowocowały obecnie w ustaleniu programu współpracy z zagranicą, co wyraża się m.in. w organizowaniu 8-10 wykładów uczonych zagranicznych wygłaszanych co roku w INES. Częstymi gośćmi tej instytucji są naukowcy z Polski, Czechosłowacji, Bułgarii, ZSRR, lecz także z innych krajów Europy.

Tak jak przed wojną instytut wydaje rekomendacje dla komisji ministerialnych rozdzielających stypendia dla naukowców francuskich wyjeżdżających do państw wschodnioeuropejskich, udziela on także wszechstronnej pomocy stypendystom i studentom z tych państw, mimo formalnego zaniechania patronatu nad nimi²⁹.

Rozruchy studenckie we Francji w 1968 r. i będące ich konsekwencją zmiany w systemie francuskiego szkolnictwa wyższego odbiły się także na statusie i strukturze Instytutu Studiów Słowiańskich. Po podziale *Sorbonny* na kilka niezależnych uniwersytetów, placówka ta nie mogła pozostać dłużej pod jej administracją. Od 1968 r. naukowa działalność instytutu skoncentrowała się w Pracowni Sławistyki podległej formalnie Narodowemu Ośrodkowi Badań Naukowych. Pracownia ta ma pięć sekcji: badań historycznych, filologicznych, leksykograficznych, dokumentacji bibliograficznej i sekretariatu technicznego³⁰. Przeprowadzone zmiany organizacyjne wpłynęły jednak na aktywizację instytutu. W latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych był on inicjatorem i organizatorem wielu ważnych sympozjów i konferencji krajowych i międzynarodowych. W lipcu 1968 r. zorganizowano tu I Krajowe Sympozjum Sławistów Francuskich, na którym szczególną uwagę zwrócono na kwestie nauczania języka rosyjskiego i innych języków słowiańskich we Francji. W 1977 r. zorganizowano w instytucie międzynarodowe kolokwium poświęcone M. Bakuninowi oraz sympozjum nt. słowianofilstwa jako nurtu myśli społecznej³¹. W listopadzie 1978 r. instytut oraz z Uniwersytetem Paryskim — *Panthéon Sorbonne* zorganizował międzynarodowe kolokwium pt. „Monachium 1938. Mity i rzeczywistość” w 40-tą rocznicę układu monachijskiego³².

Działalność ta jest coraz bardziej bogata i różnorodna; w latach 1980-1981

²⁷ J. Bonamour, *op. cit.*, s. 505 oraz J. L. Walewa, *op. cit.*, ss. 137-138.

²⁸ A. Vaillant, *op. cit.*, s. 393 oraz J. L. Walewa, *op. cit.*, ss. 136-137.

²⁹ Jak wyżej.

³⁰ J. L. Walewa, *op. cit.*, s. 138.

³¹ Jak wyżej, ss. 138-139.

³² Por. oddzielny tom „*Revue des études slaves*” nr 5/1979 fasc. 1/2, zatyty. *Munich 1938: Mythes et réalités*.

przeprowadzono m.in. konferencję nt. „ZSRR w stosunkach międzynarodowych”, kolokwium francusko-radzieckie nt. socjologii prawa, kolokwium poświęcone T. Marsarykowi, kolokwium pt. „Stosunki polsko-francuskie w latach 1878-1914”, międzynarodowe kolokwium nt. „Rewolucja 1905 r.” i in. Ponadto odbył się tu wówczas II Krajowy Kongres Towarzystwa Wykładowców Języka Rosyjskiego podejmujący kwestie nauczania tego języka na tle stosunków ogólnych między Wschodem i Zachodem³³.

Tematyka imprez wskazuje na duże jej bogactwo i zróżnicowanie, a także na fakt, iż *INES* wychodzi poza ramy wąsko pojmowanej filologicznej orientacji swych prac. Poza dość szeroko nadal uwzględnianą problematyką tego typu, widzimy tu bowiem również interesująco sformułowane tematy historyczne, polityczne i prawno-społeczne krajów Europy Wschodniej. Można więc uznać, że jest to świadectwo ewolucji profilu badawczego *INES*.

Jednym z najważniejszych kierunków działalności *INES* jest jego aktywność edytorska, przede wszystkim wydawanie najbardziej znanego francuskiego pisma slawistycznego „Revue des études slaves” ukazującego się od 1921 r. Aktualnie wielką wartość dla badaczy zagadnień słowiańskich i wschodnioeuropejskich we Francji i za granicą przedstawia regularnie publikowana w tym piśmie bieżąca bibliografia wydawnictw zwartych i artykułów naukowych ukazujących się na całym świecie. Wartość naukowa bibliografii zamieszczanej tutaj uznana została przez *UNESCO*, które udziela subsydiów na jej publikację³⁴.

Reforma Uniwersytetu Paryskiego spowodowała pewne trudności w działalności Instytutu Studiów Słowiańskich, głównie w jego aktywności edytorskiej. W 1969 r. „Revue des études slaves” przestał się ukazywać. Edycję pisma wznowiono dopiero w 1977 r., obecnie jest ono wydawane wspólnie z Pracownią Slawistyki Narodowego Ośrodka Badań Naukowych, który wraz z *UNESCO* finansuje jego wydawanie. Redaktorami pisma są J. Bonamour i R. Girault³⁵.

Poza czasopismami, *INES* prowadzi szeroką działalność edytorską wydawnictw zwartych, zebranych w kilka serii wydawniczych, z których ważniejszymi są: „Rozprawy naukowe” zawierające głównie prace z dziedziny językoznawstwa i literaturoznawstwa, „Monografie historyczne”, „Biblioteka rosyjska Instytutu Studiów Słowiańskich” obejmująca francuskie studia rusycystyczne, „Seria polska”, w której wydaje się prace z zakresu historii, literatury, kultury i ekonomii Polski, „Biblioteka studiów bałkańskich”, „Gramatyki” języków słowiańskich, „Podręczniki”. Oddzielne serie obejmują materiały do lektury tekstów w językach słowiańskich z przekładami na język francuski, komentarzami, słownikami itd. Oddzielną serią wydawniczą są pozycje naukowe opublikowane pod patronatem *INES* z zakresu historii, sztuki, filozofii, ideologii, językoznawstwa itd. Na przełomie lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych zaczęły się tu ukazywać tzw. publikacje pozaseryjne: broszury, biuletyny, roczniki *INES* oraz różne materiały informacyjne³⁶.

Instytut wydaje publikację *Guide du slaviste*, w której podano pełny wykaz prac słowianoznawczych wydanych we Francji, zestawienie zbiorów słowiańskich w bibliotekach francuskich, informacje o studiach slawistycznych na wyższych uczelniach oraz o nauczaniu języka rosyjskiego w szkołach średnich Francji. Jest to więc swoiste vademecum słowianoznawstwa francuskiego pomocne wszystkim zainteresowanym tymi zagadnieniami.

³³ Wszystkie dane por. J. Bonamour, op. cit., s. 505.

³⁴ J. L. Walewa, op. cit., s. 140.

³⁵ Jak wyżej.

³⁶ Jak wyżej, ss. 140-143.

W połowie lat siedemdziesiątych podjęto tu edycję materiałów Międzynarodowego Komitetu Badań nad ZSRR i Europą Wschodnią. W tym miejscu należy podkreślić, że w ten sposób *INES* wszedł na międzynarodowe forum badań wschodnioeuropejskich i ich aktywności publicystycznej.

Biblioteka instytutu jest obecnie jedną z największych specjalistycznych bibliotek słowianoznawczych w Europie. Spośród 200 tysięcy tomów jedną trzecią stanowi zbiór pozycji rosyjskich, poza tym znajdują się tu wydawnictwa ukraińskie, białoruskie, czechosłowackie, polskie, jugosłowiańskie, bułgarskie, serbołużyckie, połabskie, bałtyckie, rumuńskie, węgierskie, zbiory periodyków i podręczników, a także prywatne księgozbiory ofiarowane instytutowi lub przezeń zakupione³⁷.

Reasumując powyższe uwagi stwierdzić należy, że wśród placówek francuskich podejmujących problematykę słowiańską i wschodnioeuropejską *Institut National d'Etudes Slaves* zajmuje pozycję specjalną. Jego dążeniem jest koordynowanie w skali państwa działalności badawczej i dydaktycznej poszczególnych instytucji, grup naukowców, a także studentów zajmujących się zagadnieniami wschodnioeuropejskimi we Francji. Jako organizacja naukowa liczy on 500 członków, a poprzez Pracownię Sławistyki uczestniczy on w opracowywaniu i realizacji państwowego programu badań słowianoznawczych. Od 1976 r. jako *INES*, a więc instytucja państwowa, utrzymuje on stałe kontakty z akademiami nauk, uniwersytetami i ośrodkami słowianoznawczymi całego świata i z narodowymi komitetami badań tego typu w różnych krajach. Członkowie instytutu reprezentują Francję na międzynarodowych zgromadzeniach, w komitetach i stowarzyszeniach badań Europy Wschodniej³⁸.

Od połowy lat siedemdziesiątych *INES* uczestniczy w pracach Międzynarodowego Komitetu Badań nad ZSRR i Europą Wschodnią. W działalności tego komitetu wyraźnie daje się zaznaczyć tendencja polityczna, wymierzona przeciw systemowi państw socjalistycznych Europy Wschodniej, tendencja dominująca nad tradycyjną, obiektywną naukowo i wolną od akcentów politycznych linią badań nad tym regionem Europy. Wiceprzewodniczącym Komitetu Wykonawczego tej organizacji jest dyrektor *INES* prof. J. Bonamour. W 1979 r. ośrodek informacyjny Międzynarodowego Komitetu Badań nad ZSRR i Europą Wschodnią przeniesiony został z Instytutu Studiów nad ZSRR i Europą Wschodnią Uniwersytetu w Glasgow do Paryża, a wydawnictwa informacyjne tego komitetu są wydawane przez *INES*. W ten sposób Instytut Studiów Słowiańskich opowiedział się za nadaniem swej działalności cech politycznych, a włączając się do prac międzynarodowej organizacji „badań wschodnich”, studiów stymulowanych zasadami polityki, odszedł od ideowych założeń placówki powstałej przed 65 laty³⁹.

V. Uwagi końcowe

Ogólny obraz badań wschodnioeuropejskich we Francji nie jest wolny od sprzeczności różnorodnej natury: ideologicznych, teoretyczno-metodologicznej i strukturalno-organizacyjnych. Z jednej strony studia te kontynuują linię prac badawczych realizowanych w tym kraju od ponad 100 lat, prac, które zyskały wielkie

³⁷ J. Bonamour, *op. cit.*, s. 505.

³⁸ Jak wyżej oraz J. L. Walewa, *op. cit.*, s. 144.

³⁹ Por. T. S. Wróblewski, *Integracja systemu badań...* oraz J. L. Walewa, *op. cit.*, s. 144.

uznanie międzynarodowe, cechujących się obiektywizmem swych interpretacji i ocen zagadnień słowiańskich i wschodnioeuropejskich. Z drugiej zaś strony od około 30 lat, ulegając coraz silniej naciskowi tendencji politycznych, uwzględniają one coraz szerzej problematykę badawczą, wymagającą zajęcia określonej pozycji politycznej i ideologicznej. Oddalają się one w ten sposób od postawy obiektywizmu naukowego i zbliżają do zaangażowanych politycznie prac podobnego typu prowadzonych w innych krajach (np. w Stanach Zjednoczonych, RFN).

Jeśli chodzi o kwestie teorii i metodologii badań francuskich, to obok silnie rozwiniętych studiów słowianoznawczych, które z kolei zdominowane są przez prace filologiczne, od końca II wojny światowej pojawił się tu inny nurt badawczy. Widoczna już przed wojną tendencja do poszerzenia formuły tych badań o rozbudowane studium ogólnej problematyki Europy Wschodniej, o prace historyczne, politologiczne, socjologiczne, prawne, ekonomiczne itd. umacnia się coraz wyraźniej. Powojenna historia badań francuskich tego typu to dzieje partnerstwa i jednocześnie współzawodnictwa tych dwóch koncepcji. Podkreślić przy tym należy, że orientacja filologiczna utrzymuje nadal swą przewagę nad szeroko rozumianymi kompleksowymi pracami nad przeszłością i współczesnością Europy Wschodniej. Ta cecha studiów francuskich decyduje także o dystansowaniu się ich od prac zdecydowanie zaangażowanych politycznie, co wynika z samej natury badań filologicznych, wolnych w zasadzie od akcentów polityczno-ideologicznych. Rzutuje to również na stosowaną tu terminologię, ciągle bowiem do studiów tego typu stosuje się nazwę „sławistyka” lub „słowianoznawstwo”, rzadziej „badania Europy Wschodniej”. W ten sposób akcentuje się fakt istnienia tutaj wspólnoty etniczno-kulturowej, a nie ideowo-politycznej, co tak silnie eksponuje się w podobnych systemach badawczych innych krajów.

Mimo funkcjonowania placówki centralnej w postaci *INES* francuskie studia nad Europą Wschodnią są rozproszone, cechują się różnorodnością organizacyjną, zależnością od rozmaitych instytucji państwowych i społecznych, różnym sposobem ich finansowania. Wypływa stąd, krytykowana przez autorów francuskich wypowiadających się na ten temat, niejednorodność ich struktury organizacyjnej i programu badawczego, brak koordynacji inicjatyw badawczych, niemożność ujednoczenia koncepcji badawczej. Konsekwencją tego jest również brak współpracy z odpowiednimi instytucjami państwowymi i resortami rządowymi, zainteresowanymi dorobkiem francuskich „badań wschodnich”. Co za tym idzie brak im należytej pomocy finansowej, organizacyjnej i technicznej ze strony kręgów oficjalnych. Te braki wraz z trudnościami edytorskimi, kadrowymi i in. ograniczają zakres prac badawczych i ich oddziaływanie, niezależnie od roli i znaczenia, jakie mogłyby one odegrać w życiu społecznym i politycznym Francji.

Wszystkie te elementy funkcjonowania badań wschodnioeuropejskich we Francji nie wpływają jednak na ogólnie poważne ich dokonania, oceniane korzystnie także przez obserwatorów z Europy Wschodniej. Autorytet, naukowy, ogólny dorobek stawiają je wśród czołowych systemów badawczych tego typu na świecie, a utrzymująca się tu tendencja do zachowania obiektywizmu i neutralności w interpretacjach i ocenach problematyki Europy Wschodniej uwalnia je w dużym stopniu od presji działań związanych bezpośrednio z polityką państwa francuskiego wobec państw systemu socjalistycznego. Fakt ten należy podkreślić i właściwie ocenić także we wschodnioeuropejskich krajach wspólnoty socjalistycznej.

Tadeusz Seweryn Wróblewski